

Ditrói Eszter

Vas megye jelenkori helynevei morfológiai megközelítésben*

1. A névtani szakirodalomban többféle közelítésmód is érvényesül a helynévrendszerek tanulmányozása kapcsán: többnyire vagy egy-egy terület névrendszerének elemzése alkotja a vizsgálat tárgyát, vagy pedig a szakmunkák egy-egy névtípus komplex, az egész magyar nyelvterületre kiterjedő vizsgálatára koncentrálnak. Jelen írásomban arra teszek kísérletet, hogy Vas megye helyneveit morfológiai szempontból olyan módon írjam le, hogy mindeközben figyelemmel leszek arra a korábban tett megállapításra is, miszerint a helynévrendszerek területileg differenciált képet mutatnak (lásd ehhez DITRÓI 2011).

A helynevek morfológiai felépítésében a helynévképzők és a különféle viszonyokat kifejező jelek, ragok, névutók játszanak meghatározó szerepet. A helynévképző fogalmát — HOFFMANN ISTVÁN megközelítését alapul véve — olyan morfémának tartjuk, amely a helynévi státusz megteremtését biztosítja. A helynévképzővel történő névalkotást helynévképzésnek, az így létrejött helyneveket pedig képzett helyneveknek nevezzük. A képzett név azonban HOFFMANN értelmezésében keletkezéstörténeti fogalom, s nem azonos a képzős névvel, amely viszont a névszerkezeti, azaz a szinkrón leírás fogalmkörébe tartozik (vö. 1993: 75). A névtani szakmunkák közel hasonló képet nyújtanak a helynévképzőkről: BÁRCZI GÉZA munkájában a *-d*, *-t*, *-gy*, *-i*, valamint az *-s* képzőt tekinti helynévképző funkciójának (1958: 149), BENKŐ LORÁND pedig további képzőkkel egészíti ki a helynévképzők sorát: a fentiekén kívül ide sorolja a *-j*, *-n*, *-sd*, *-nd*, *-ka/-ke* képzőket, képzőbokrokat is. Nála jelentkezik először a gondolat, hogy a közszavak és a tulajdonnevek képzőit elkülönítve kell tárgyalni, azaz azok a képzők, melyek nem a helynévi státusz megteremtéséért felelősek, nem tekinthetők helynévképzőnek (1947: 40). Hasonlóan vélekedik a kérdésről továbbá KÁZMÉR MIKLÓS (1957: 39) és INCZEFI GÉZA is (1966: 77).

A helynévképzők ügyét legutóbb és legalaposabban BÉNYEI ÁGNES „Helynévképzés a magyarban” című monográfiája foglalta össze (2012), amely a helynévképzők szerepét, történetét, esetleges funkcionális sokféleségét éppúgy bemutatja, mint a produktivitásának kronológiai alakulását. Alapvetően ugyanakkor

* A publikáció elkészítését az OTKA K 100580 számú pályázat, valamint a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

szerkezeti aspektusból közelítette meg a helynévképzés kérdését. Munkájához egyfajta keresztszempontra alkalmazva csatlakozom ebben az írásomban azzal, hogy én magam élő nyelvi névanyag vizsgálatával és funkcionális megközelítést alkalmazva kívánok adalékokat nyújtani a helynévképzés, valamint a képzős helynevek témájához. Írásomban azonban a képzés kérdésén túl a már említett egyéb morfológiai eszközök szerepével és területi viszonyaival is foglalkozni kívánok.

BÉNYEI ÁGNES a témában megjelentetett több cikkének (2002, 2003, 2007) mindegyike többek között azt a problémakört járja körül, hogy adott képzők miként viselkednek helynévképzőként. Többször megállapítja, hogy a helynévképzés funkciója alapvetően másodlagos szereppel bír, s emellett egy-egy képző helynévalkotói szerepének történeti vizsgálata kapcsán az analógia szerepe erősödik fel — miután az adott képző funkciója elhomályosul a névadók számára (vö. például 2003: 47–8). Mivel jómagam a továbbiakban szinkrón szempontokat részesítek előnyben, ebből adódóan a képzős s nem a képzett helynevekkel kívánok foglalkozni: azaz figyelmen kívül hagyom a nyelvtörténeti kritériumot, s mind a produktív, mind az analogikus szakaszban keletkezett képzős helyneveket vizsgálom.

A vizsgálat alapjául a korábbi munkáimban mintavételi eljárással kiválasztott Vas megyei települések helynévadási mintáját vettem össze (vö. DITRÓI 2010, 2011). Mivel ez a terület alkalmasnak bizonyult a helynévrendszerekben jelentkező területi különbségek igazolására, mindez arra sarkallt, hogy tovább folytassa ezt a munkát Vas megye teljes helynévkincsét tekintsem át. Az adatbázisom bővítéséhez, kiépítéséhez azt az átlagos külterületi névmennyiséget vettem figyelembe, mely egész Vas megyét jellemzi, azaz a 40–90 külterületi nevet településenként. Az adatbázis elkészítésekor erre az arányszámra ügyeltem, és csak azoknak a településeknek a helynévkincsét elemeztem részletesen, amelyek az átlagosnak megfelelő névanyaggal rendelkeztek. Munkám során 130 Vas megyei település közel 8000 mikronévi adatát dolgoztam fel a HOFFMANN-féle leírási keretet alkalmazva, azon belül is a szinkrón vizsgálati keretet figyelembe véve: azaz a helynevek funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai sajátosságaira koncentráltam elsősorban.

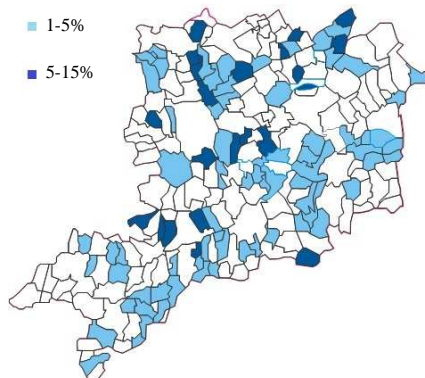
A munka következő fázisában a térképre vetítés során a lépésszámot 1–5%, 5–15%, 15–25% stb. számokban határoztam meg. Mivel kevés külterületi nevet számláló települések adatállományával dolgoztam, ezért sokszor egy-egy névnyi eltérés akár 2%-os különbséget is generált a különböző morfológiai kategóriák között. Éppen ezért úgy gondoltam, hogy az első lépésszámot 1–5%-ban határozom meg: így lehetővé válik azoknak a településeknek a térképen való megjelenítése, amelyekben alig jelentkezik a kategória, és ezáltal elkülöníthetők azoktól a településektől, ahol kissé nagyobb arányban van jelen az adott morfológiai jelenség. Az 1–5%-os rátát követően azonban 10-es lépésszámmal dolgoztam.

Mivel eddigi munkáim elméleti alapvetése leginkább arra az elképzelésre épült, hogy egy-egy táj helynévkincse önmagában is rendszert alkot, továbbra is ezt a szempontot szem előtt tartva vizsgáltam a helynevek morfológiai felépítésében mutatkozó területi sajátosságokat. Arra voltam kíváncsi tehát, miként jelentkeznek a névrendszerek különbségei vagy azonosságai a toldalékelemek szintjén egy olyan, viszonylag kisebb területen, amely nyelvjárási, néprajzi, táji tekintetben nagyon különböző régiókat fog össze.

2. A magyar helynévrendszerben a meglehetősen sokféle szemantikai típust jóval szerényebb alaki eszközrendszer hordozza: számában és sokszínűségében is alacsonyabb a morfológiai eszközök révén jelölt nevek száma (vö. HOFFMANN 1993: 75). A szegényesebb alaki eszközrendszer miatt pedig egy-egy morféma akár többféle funkcióval is bírhat. Az *-a/-e/-ja/-je* birtokos személyjel például lehet a birtoklás kifejezője (*Benedek helye*), de jelölhet helyviszonyt (*Csala dombja*, ahol a *Csala* helynév), és kifejezhet részmeghatározást is (*Berek alja*).

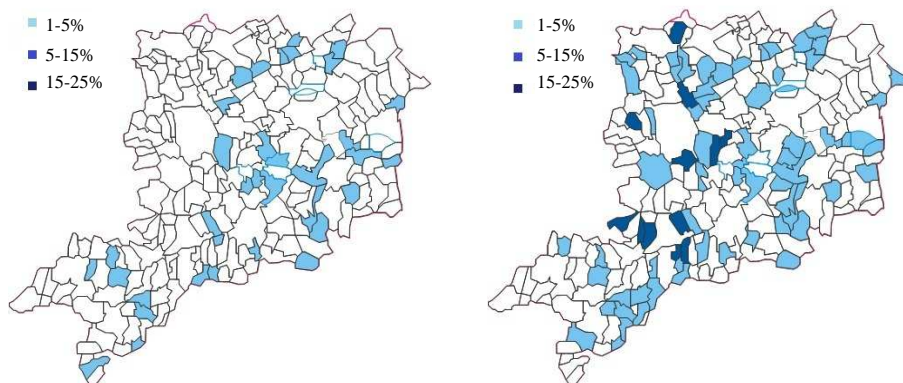
Az egy-egy morfémára jellemző funkcionális többrétűség, poliszémia ugyanakkor jó lehetőséget kínál a mostanihoz hasonló vizsgálatokhoz. Írásomban ezért nem vizsgálom valamennyi morfológiai sajátosságot az adott területen, hanem a toldalékok területi jellemzőinek ügyét funkcionális szempontból közelítem meg olyan módon, hogy két konkrét funkciónak, a birtokviszonynak, valamint a más helyhez való (lokális) viszonnak a morfológiai kifejezőeszközeit tekintem át. Ennek keretében utalok aztán arra, hogy egyes speciális funkciót hordozó toldalékelemek között mutatkoznak-e területi különbségek: azaz kimutatható-e például az, hogy ugyanazt a szemantikai szerepet az egyik területen tipikusan egy bizonyos morféma, másutt viszont egy másik látja el.

2.1. A birtokviszony kifejezése. A magyar helynévrendszerben a birtoklás ténye gyakran fejeződik ki a helynevekben. Ezt az is igazolja, hogy Vas megyében az általam áttekintett korpuszban nincs olyan település, ahol ne használnák fel a névadásban ezt a szemantikai struktúrát. Általánosságban azt is elmondhatjuk, hogy a jelöletlenség a helynévi szerkezetek döntő többségét alkotja (HOFFMANN 1993: 75), s ez igaz a birtokviszonyt kifejező struktúrákra is: Vas megyében a jelölt és a jelöletlen birtokviszonyt kifejező mikronevek aránya 18–82%. Térképre vetítve a jelölt birtokos struktúrák elterjedését, azt láthatjuk, hogy a jelölt kategóriák döntően a Rábamentétől északnyugatra adathatók.

1. ábra. A jelölt birtokviszony elterjedése Vas megyében.

Annak ellenére, hogy a 20%-os megterheltséget sem éri el a jelölt birtokviszonyt kifejező neveknek az aránya, többféle toldalékelemet is felhasználnak a névalkotók a birtoklás kifejezésére: elsősorban a birtokos személyjel különböző alakváltozatait (pl. *Pap kútja*, *Tóthné földje*), illetve az *-i* képzőelemet (*Urasági-hegy*). A következő két térkép ezek elterjedési területét szemlélteti.

2. ábra A birtokos személyjel és az *-i* képzőelem elterjedtsége Vas megyében.

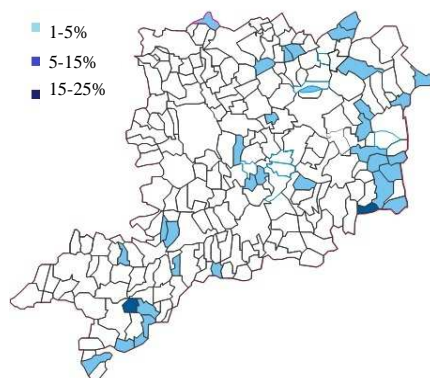
Igencsak szembetűnő jelenség az, hogy a birtokos személyjel ritka toldalékelem a birtoklás kifejezésére a térségben (csupán 1–5%-ban van jelen), és a Rábamentétől nyugatra e toldalék névalkotó szerepe szinte teljesen megszűnik.

Vas megye helyneveiben az *-i* képző is szerepet játszik (többnyire szintén 1–5%-ban) a tárgyalt szemantikai tartalom kifejezésében. Úgy tűnik, hogy leginkább a Kemenesháttól nyugatra, a Rábamente középső táján jellemző ez a struktúra kissé magasabb, 5–15%-os gyakoriságban (pl. *Szentegyházi*, *Jegyzői-birtok*, *Urasági-hegy*).

A korábbi és az itteni tapasztalatok tükrében azt mondhatjuk, hogy a Rábamente vélhetően szerepet játszik a *-ja/-je* birtokos személyjel helynévmintájának

terjedésében (illetve annak akadályozásában), azaz valószínűsíthetően itt átmenetet képez a Gyöngyös-sík és az Alpokalja helynévmintái között. Ugyanez — legalábbis a fenti térképek tanúsága szerint — az *-i* képzőelemre nem mondható el feltétlenül, ebben az esetben valamely más terjedést befolyásoló faktor jelenlétét kell feltételeznünk. Ezenfelül láthatóan az *-i* képzős struktúra ott a legtipikusabb, ahol a birtokos személyjel előfordulása a helynevekben meglehetősen csekély. Feltételezhetően a két morfológiai struktúra komplementer jellegű, s ez annak fényében, hogy a két toldalékelem történeti szempontokat szem előtt tartva egymás alakváltozatának látszik (vö. SZEGFÜ 1991: 273, 279–80, illetve korábban MELICH 1914: 156, PAIS 1936: 110), nem is különösebben meglepő. BÉNYEI ÁGNES összefoglaló munkájában hasonlóképp tekint a tárgyalt képzőelemre, s az *-i* képzős helyneveken belül a birtoklást kifejező funkciót egy jól körülhatárolható típusként határozza meg. Ezenfelül megemlíti, hogy a történeti helynévanyagban a birtokos személyjeles struktúra pusztán másodlagos alakváltozata lehetett az *-i*-vel toldalékolt neveknek (vö. 2012: 78), mely megállapítás talán egybevág azzal a jelenkori helynévadási mintával, miszerint Vas megyében az *-i*-vel ellátott helynévi struktúra jóval preferáltabb modellként viselkedik, mint a birtokos személyjeles variáns.

2.2. A más helyhez való viszony kifejezése. A HOFFMANN-modell alapján a más helyhez való viszony többféle lokális kapcsolatot foglalhat magában: a hely pontos elhelyezkedését, az irány megjelölését, a hely viszonyított, relatív helyzetét, valamint a rész–egész viszonyt. E funkciók nyelvi kifejezését változatos toldalékállomány biztosítja a helynevekben: határozóragok (*-tól/-től*, *-ba/-be*, *-nál/-nél* stb.) mellett a birtokos személyjel is jelentkezik rész-meghatározó funkcióban, míg az *-i* képző az irányjelölés terén mutat magas felhasználtságot. De éppenséggel melléknévi igenévképzőket is találhatunk például az *X-re járó* típusú helynevekben.

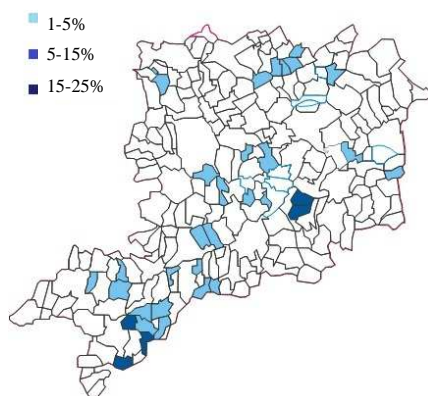

3. ábra. A határozóragos struktúrák használati gyakorisága Vas megyében.

Külön-külön vizsgálva a határozóragok kategóriáját meglehetősen szórt képet kapunk az egyes ragok elterjedéséről. Nehezíti a helyzetet, hogy bizonyos toldalékok (-tól/-től, -ba/-be) csak egy-két település névanyagában jelentkeznek, ezért a viszonyjelölésre szolgáló határozóragokat egyetlen térképre vetítettem rá.

Az ilyen névstruktúrák (*Szakonyi határnál, Bakterháznál*) jól látható módon döntően a Rábamentétől keletre, délkeletre adathozhatók. Ez alapján pedig úgy tűnik, hogy ez a földrajzi objektum valamelyest meghatározza az elterjedési vonalukat. Egy másik sajátosságot a -ra/-re határozórag kapcsán figyelhetünk meg: ez a toldalék ugyanis rendre az igés, igeneves szerkezetekben jelentkezik (*Gyep-re dűlő, Kelédi határra dűlő*), s kizárólag a Celldömölki járásban — földrajzi szempontból a Marcal-medencében — fordul elő mint névalkotó toldalék.

A más helyhez való viszony kifejezésében meghatározó szerepet játszanak sajátos morfológiai elemekként a névutók. Használati gyakoriságukat az alábbi térkép mutatja:

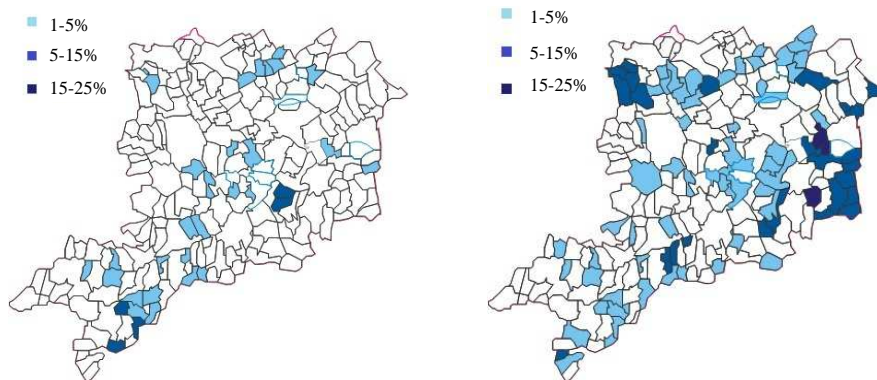

4. ábra. A névutók elterjedtsége Vas megye helyneveiben.

A térképen azt láthatjuk, hogy a névutós szerkezeteknek — a ragos struktúrákhoz hasonlóan — ugyancsak a Rábamente szab bizonyos tekintetben határt: tőle keletre, de leginkább nyugatra alig találunk adatot erre a szerkezetre (pl. *Nagy út fölött, Nicki út mellett*). A névutós (*alatt, mögött* stb.) szerkezetekhez hasonló funkciójuk a helynevekben az *alja, möge* lexikális egységek, ezek a helynévi utótagok a birtokos személyjelet részmeghatározói szerepben használják fel a névalkotáskor. Érdekes összevetni az előbb tárgyalt névutók elterjedtségét bemutató térképet az *alja, möge*-féle birtokos személyjeles struktúrák térképével (5. ábra).

Amíg a névutók használata a Rábamentétől keletre és nyugatra periférikus, addig az *alja, eleje* típusú nevek éppen itt mutatnak magasabb felhasználtságot: azaz nyugatra leginkább az Alpokalján, keletre pedig a Marcal medencében és a Kemenesháton. Ott tehát, ahol a viszonyjelölésre a névutós szerkezetet szinte egyáltalán nem használja fel a névadás, a birtokos személyjeles *alja, möge* főne-

ves struktúra — mintegy „pótolva a hiányt” — nagy gyakorisággal jelentkezik ebben a szerepben. Ez a megoszlás pedig kitűnően szemlélteti azt a jelenséget, hogy ugyanazon funkció kifejezésére egyes területeken olykor más-más szerkezeti megoldások a jellegzetesek. A két struktúra különbözősége azonban történeti szempontból összefüggést mutat: nyelvtörténeti aspektusból szemlélve a kérdést a nyelvészeti szakirodalom egyetért abban, hogy a névutók jelentős részének alaki felépítése arra mutat, hogy a névutó birtokos szerkezetből vált ki. A TNyt. példájával élve a *fa + alatt* szerkezet ’a fa aljában’ jelentést hordozza, ekképpen vezethető vissza a birtokviszonyra a kérdéses szerkezet (vö. ZSILINSZKY 1991: 443).

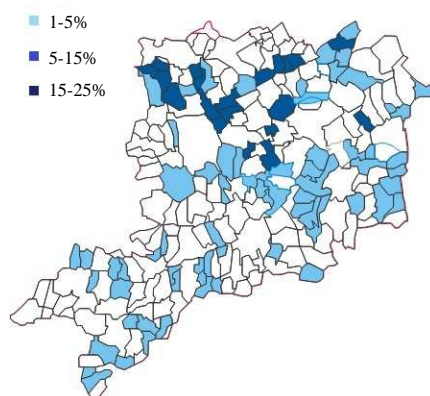
5. ábra. A névutók és az alja, eleje birtokos személyjeles formák viszonyjelölő funkcióban Vas megye helyneveiben.

Ahogy azt a fenti térképen láthatjuk, a névutós helynevek ma meglehetősen periférikus helyzetű névsturktúráként jelentkeznek. HAJDÚ MIHÁLY egy tanulmányában egyértelműen megállapítja, hogy ez a kategória már csak a magyar nyelvterület keleti részén él nagyobb produktivitással, másutt azonban fokozatos eltűnésével számolhatunk (1999: 189). Ezt a megfigyelést támasztja alá a Vas megyei helynévrendszer is.

2.3. Zárásként és az eddig mondottakat egyfajta keresztszemponntal kiegészítve egy olyan vizsgálatot említek meg, amely a funkciótól lényegében függetlenül (pontosabban: erre tekintet nélkül) egy konkrét toldalékelem elterjedési vonalát mutatja be a vizsgált területen. Amint arra a fentiekben több példát is láthattunk, egyes toldalékelemek a helynevek szerkezetében többféle funkcióban is állhatnak. A most tárgyalandó *-k* többesjel viszont csupán egyetlen funkcióval bír a helynevekben, ami azért is szerencsés a vizsgálatunk szempontjából, mert így az esetleges funkcionális többértés sem befolyásolhatja a területi felhasználtságát.

A *-k* többesjel Vas megye egész területén csupán szórványosan jelentkezik a helynevekben (6. ábra): a Rábamentén és tőle keletre ez a névszójel például csu-

pán 1–5%-os gyakoriságot mutat (*Rövidek, Szűcsök szerűje*). Vas megye északi részén, elsősorban is a Rábamentétől északnyugatra ugyanakkor jóval gyakoribb: 5–15%-os előfordulási arányt képvisel (*Favágóházak, Megyei-földek*). Az elnevezésekben többnyire a *földek, kertek, rétek* utótagokat találjuk meg, ami összhangban van J. SOLTÉSZ KATALIN megfigyelésével, aki éppen ezen elemek nagy számú előfordulását hangsúlyozta a mikrotoponimákban (1986: 73). HOFFMANN ISTVÁN pedig nemcsak, hogy hasonló eredményre jutott a Pápai járás helynevei kapcsán, hanem tovább is ment ennél: a *kertek, földek* lexémákat önálló földrajzi köznévknek minősítette, azok ugyanis specifikus(abb) jelentéssel bírnak egyes számú társaiknál: a *kertek* például 'olyan zöldségtermesztésre használt terület, mely kisebb részekre van osztva' (HOFFMANN 1993: 82). Szintén erre hozhatjuk példaként a Górbán adatható *osztások* utótagú helynevet is. Emellett persze előfordulnak többes számú alakban ritkán használt struktúrák is: *Cseri-dűlők* (Cák), *Török-dombok* (Gödörháza).

6. ábra. A -k többesjel területi elterjedtsége Vas megye helyneveiben.

Összefoglalóan ismét érdemes utalnunk arra a több ízben hangoztatott véleményünkre, miszerint a térségben a Rábamente egyfajta átmeneti területnek látszik a helynévminták terjedésében, sőt bizonyos értelemben földrajzi gátként funkcionál. Ezen a gondolon tovább menve kellő óvatossággal talán azt is fölvehetjük, hogy a földrajzi környezet lényegesen befolyásolja a helynévminták terjedési vonalát, hiszen a nyelvjárási, néprajzi határokat is sok esetben a földrajzi elhelyezkedés határozza meg, s úgy gondolom, hasonló jelenségről tanúskodnak a Vas megyei helynevek is.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
BENKŐ LORÁND (1947), *A Nyárádmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. sz. Bp.

- BÉNYEI ÁGNES (2002), Az *-i* helynévképző az ómagyar kori helyneveinkben. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 23–9.
- BÉNYEI ÁGNES (2003), A *-d* képző a helynevekben. *MNyj.* 41: 45–50.
- BÉNYEI ÁGNES (2007), A *-j* képző szerepe a helynevekben. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 67–77.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.
- DITRÓI ESZTER (2010), Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. *HT.* 5: 155–69.
- DITRÓI ESZTER (2011), Egy lehetséges módszer a helynevek területi különbségeinek igazolására. *HT.* 6: 151–61.
- HAJDÚ MIHÁLY (1999), Névutók a helynevekben. *MNyj.* 37: 187–92.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- INCZEFI GÉZA (1966), A névadás ökonómiája a föld megnevezésében. *MNy.* 62: 72–9.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTK. 95. sz. Bp.
- MELICH JÁNOS (1914), Keresztneveinkről. *MNy.* 10: 149–56.
- PAIS DEZSŐ (1936), A fa alakváltozásaihoz. *MNy.* 32: 106–10.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1986), Szokatlan alaki szerkezetű helynevek. *NÉ.* 11: 73–82.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.
- TNYt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- ZSILINSZKY ÉVA (1991), A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 442–60.

